

Waldemar Rozynekowski

Święci jako patronowie obiektów sakralnych w państwie zakonnym w Prusach : na przykładzie miast

Studia Elbląskie 15, 9-19

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ŚWIĘCI JAKO PATRONOWIE OBIEKTÓW SAKRALNYCH W PAŃSTWIE ZAKONNYM W PRUSACH – – NA PRZYKŁADZIE MIAST

Słowa kluczowe: patronat, święci, Zakon Krzyżacki, Prusy

Key words: patronage, saints, the State of the Teutonic Order, Prussia

Schlüsselworte: Schirmherrschaft, Heilige, der Deutsche Orden, Preußen

Przejawów kultu świętych w średniowieczu można szukać w wielu miejscach. Jednym z nich jest na pewno ich patronat nad obiektami sakralnymi¹. W niniejszym artykule chcemy się przyjrzeć wezwaniom hagiograficznym, które nadawano świętym w miastach państwa zakonu krzyżackiego w Prusach². W granicach państwa zakonnego w Prusach właściwych oraz w ziemi chełmińskiej lokowano w średniowieczu w sumie 75 miast³. W każdym z nich wzniesiono przynajmniej jeden obiekt sakralny,

* Waldemar Rozynkowski, dr hab. nauk humanistycznych, mediewista, profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W 1992 roku ukończył studia historyczne na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. W 1999 roku obronił doktorat w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i został adiunktem. W 2007 roku uzyskał habilitację, a w 2011 roku tytuł profesora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Od 2011 roku zastępca dyrektora Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

¹ G. Z i m m e r m a n n, *Patrozinienkunde*, w: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 5, Tübingen 1961, kol. 159; A. G i e y s z t o r, J. S z y m a ń s k i, *Patrocinia*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 4, cz. 1, Warszawa 1970, s. 44; J. B. L e h n e r, *Patron*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 8, Freiburg 1986, kol. 187 n; A. A n g e n e n d t, *Patron*, w: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 6, Stuttgart 1999, kol. 1806–1808; A. W i t k o w s k a, *Titulus ecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 49–58.

² Tekst jest rozszerzoną wersją artykułu: *Die Heiligen Patrone der sakralen Stätten in den Preussischen Städten im Mittelalter*, w: *Städte- und Landschaften im Ostseeraum im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, hrsg. v. R. Czaja, C. Jahnke, Toruń 2009, s. 155–165.

³ W zestawieniu ujęto dwie nieudane lokacje miejskie z XV wieku, mianowicie Ełk i Pisz. W sumie na terenie państwa zakonnego lokowano 96 miast, z tego w Prusach właściwych 60, w ziemi chełmińskiej 15 oraz na Pomorzu Gdańskim 21. Zob.: R. C z a j a, *Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI wieku*, red. Z.H. Nowak, współpraca R. Czaja, Toruń 2000, s. 53–54; T e n z e, *Miasta i przestrzeń miejska w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XIV wieku*, red. R. Czaja, A. Radziwiński, Toruń 2013, s. 81–106.

a dokładnie świątynię parafialną. W wielu ośrodkach miejskich było ich jednak znacznie więcej. Każdy obiekt sakralny posiadał swojego szczególnego patrona, czyli nosił jego wezwanie (*patrocinium*). Patron pochodził najczęściej z grona świętych, pośród których spotykamy także wyjątkową świętą, jaka była Najświętsza Maryja Panna. Patron obiektu sakralnego stanowił niejako imię świątyni, a jego patronat rozlewał się na cały okręg parafialny. Przyjrzyjmy się bliżej świętym patronom na badanym terenie, przyjmując jako kryterium ich podziału różne kategorie obiektów sakralnych.

KOŚCIOŁY PARAFIALNE

Miejskie kościoły parafialne tworzyły jasno określoną grupę, której odrębność była bardzo widoczna. W średniowiecznych miastach to przede wszystkim w nich koncentrowało się życie religijne, to tu oddziaływano duszpastersko na wiernych, przede wszystkim poprzez udzielanie im sakramentów świętych. Ponieważ od IV soboru laterańskiego (1215 rok), wierni byli niemalże prawnie związani ze swoimi świątyniami parafialnymi, dlatego ranga tych miejsc jest trudna do przecenienia⁴.

Najczęściej spotykane wezwania miejskich kościołów parafialnych na omawianym obszarze przedstawiają się następująco: św. Jan (Chrzcziciel i Ewangelista) – 9, św. Mikołaj – 7, św. Katarzyna – 5, św. Jakub – 4, św. Anna – 4, św. św. Piotr i Paweł – 4, Najświętsza Maryja Panna – 3, św. Bartłomiej – 3, św. Wojciech – 2, św. Maria Magdalena – 2. Kilka dalszych wezwań spotykamy w pojedynczych przypadkach, np. św. Jerzy, św. św. Kosma i Damian, św. Błażej, św. Tomasz oraz Trzech Króli. Niestety nie znamy aż 13 średniowiecznych wezwań miejskich kościołów parafialnych⁵. To znaczny procent wszystkich wezwań, trzeba mieć nadzieję, że być może, przynajmniej w części, uda się w przyszłości zmniejszyć tę liczbę.

W przypadku wezwań Janowych, na podstawie zachowanych średniowiecznych źródeł, trudno jest niejednokrotnie wskazać, który ze świętych Janów był głównym patronem świątyni parafialnej: Jan Chrzcziciel, czy Jan Ewangelista? Czasami mogli oni występować wspólnie, jako współpatronowie, czego przykładem może być prawdopodobnie ich patronat nad świątynią parafialną w Starym Mieście Torunia⁶.

Nie można wykluczyć, że prawdopodobnie najwięcej miejskich kościołów parafialnych na obszarze średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego nosiło wezwanie św. Mikołaja. Nie ma w tym nic dziwnego, było to jedno z najbardziej popularnych patrocinów w całej średniowiecznej Europie. Wyliczono, że w Europie około 1500 roku przeszło dwa tysiące kościołów i samodzielnych kaplic nosiło to wezwanie⁷. Popularność tego świętego w całej Europie wzrosła od momentu przeniesienia w 1087

⁴ W. R o z y n k o w s k i, *IV Sobór Laterański (1215) – jego znaczenie dla organizacji parafialnej*, *RT*, t. 49: 2002, z. 4, s. 5–15.

⁵ W. R o z y n k o w s k i, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 96.

⁶ W. R o z y n k o w s k i, *Patrocinia kościołów parafialnych w diecezji chełmińskiej w średniowieczu*, *ZH*, t. 65: 2000, z. 3–4, s. 58–60.

⁷ K. M e i s e n, *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendland. Eine kultgeographisch-volkswissenschaftliche Untersuchung*, Düsseldorf 1931, s. 126–171.

roku szczątków świętego biskupa z Miry do miejscowości Bari w południowych Włoszech⁸. Genezy obecności tego wezwania w granicach państwa zakonnego można się doszukiwać także w bezpośrednich związkach zakonu krzyżackiego z sanktuarium w Bari⁹.

Kult św. Mikołaja łączony jest w średniowieczu z początkami działalności chrystianizacyjnej na danym obszarze oraz najstarszymi lokacjami miejskimi¹⁰. Wydaje się, że spostrzeżenia te można odnieść do kilku ośrodków miejskich obszaru państwa krzyżackiego, np. do Elbląga, Grudziądza, Królewca i Torunia. Dawno zauważono także, że można doszukać się powiązań między wezwaniem św. Mikołaja, a ośrodkami położonymi przy szlakach handlowych. Święty ten w średniowieczu powszechnie uznawany był za patrona kupców i żeglarzy¹¹. W odniesieniu do parafii miejskich, także badanego obszaru, związek ten wydaje się niemal organiczny, gdyż każde miasto w średniowieczu położone było przy ważniejszych szlakach komunikacyjno-handlowych.

W literaturze zauważono także, że w środowisku miast hanzeatyckich kościoły parafialne nosiły stosunkowo często wezwania: Najświętszej Maryi Panny, św. Mikołaja oraz św. Jakuba¹². Popularność tych trzech patrocinów dostrzegamy bardzo wyraźnie na omawianym terenie. Wskazuje ona jednoznacznie na wspólnotę kulturową (wyznaniową) hanzeatyckiego środowiska. Obecność św. Jakuba na omawianym terenie to także jeden z przejawów popularności kultu tegoż świętego w całej Europie, którego centrum znajdowało się w Santiago de Compostela¹³.

⁸ H. F r o s, F. S o w a, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1982, s. 417–418.

⁹ M. D y g o, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992, s. 349–350.

¹⁰ Zob.: K. B l a s c h k e, *Nikolaipatrozinium und städtische Frühgeschichte*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. 84: 1967, s. 273–337; T e n ż e, *Nikolaikirchen und Städtentstehung im Pommerchen Raum*, Greifswald-Stralsunder Jb. 9: 1970/71, s. 21–40; R. M i c h a ł o w s k i, *Kościół św. Mikołaja we wczesnopiastowskich ośrodkach rezydencjonalnych*, w: *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 6, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Warszawa 1994, s. 63–74.

¹¹ J. P e t e r s o h n, *Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert. Mission-Kirchenorganisation-Kultpolitik*, Köln – Wien 1979, s. 506–507. Zob. A. Z b i e r s k i, *Port gdański na tle miasta w X–XIII wieku*, Gdańsk 1964, s. 340–341; B. J ä h n i g, *Das Entstehen der mittelalterlichen Sakraltopographie von Elbing*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, Bd 10: 1987, s. 36; I. C z a r c i Ń s k i, *Rola kościoła w życiu miasta. Kształtowanie się środowiska intelektualnego*, w: *Historia Elbląga*, t. 1 (do 1466 r.), red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk 1993, s. 227.

¹² Zob.: J. P e t e r s o h n, *Der südliche Ostseeraum*, s. 495–496.

¹³ W. R o z y n k o w s k i, *Św. Jakub – patron obiektów sakralnych w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Szpital i kościół św. Jakuba. 600 lat fundacji gildii szyprow w Gdańsku*, red. A. Sroka, Toruń 2009, s. 28–47; T e n ż e, *Św. Jakub Apostoł – patron kościoła i parafii*, w: *Dzieje i skarby kościoła świętojakubskiego w Toruniu*, red. K. Kluczwajd, Toruń 2010, s. 9–19; T e n ż e, *O najstarszych śladach kultu św. Jakuba Większego na Pomorzu Gdańskim i w Ziemi Chełmińskiej*, w: *Wpływ Świętego Roku Jakubowego na rozwój kultu i Drogi św. Jakuba*, red. A. Jackowski, F. Mroz, I. Hodorowicz, Kraków 2011, s. 133–150; T e n ż e, *Kult św. Jakuba Większego w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Camino de Santiago – nie tylko droga. Historia i współczesność Szlaku św. Jakuba*, red. P. Roszak, Toruń 2011, s. 217–250; T e n ż e, *Św. Jakub Apostoł – patron kościołów w diecezji toruńskiej*, w: *„Akt Europejski” bł. Jana Pawła II a renesans Drogi św. Jakuba*, red. A. Jackowski, F. Mroz, Kraków 2012, s. 207–225.

Zauważmy, że w parafiach miejskich praktycznie nie spotykamy patronatu św. Jerzego oraz św. Elżbiety¹⁴. Może to trochę dziwić mając na uwadze bliskość tych świętych patronów wspólnocie krzyżackiej, tym bardziej że nad wieloma miejskimi kościołami parafialnymi zakon sprawował prawo patronatu¹⁵. Częściowym wytłumaczeniem takiego stanu może być fakt, że patronat św. Jerzego spotykamy bardzo obficie w innej kategorii obiektów sakralnych, a dokładnie w kaplicach szpitalnych.

Zauważmy jednak, że tak skromna obecność św. Jerzego jako patrona kościołów parafialnych była charakterystyczna nie tylko dla obszarów państwa zakonnego, ale szerzej dla Kościoła we wschodniej części Europy. Posłużmy się tu przykładem z Polski, z obszaru diecezji krakowskiej. Na prawie 700 różnych kościołów tylko w ośmiu przypadkach spotykamy św. Jerzego jako patrona¹⁶. Podobną sytuację spotykamy na Śląsku oraz na Pomorzu Zachodnim¹⁷.

W przypadku patronatu św. Elżbiety, bliskiej świętej krzyżackiej wspólnocie zakonnej, spotykamy, po części podobną sytuację, jak opisane wyżej. Patronat tejszej świętej nad świątyniami parafialnymi jest właściwie nieobecny. Spotykamy go w innej kategorii obiektów sakralnych, w kaplicach szpitalnych¹⁸.

Zwróćmy jeszcze uwagę na wezwanie Trzech Króli, które spotykamy w Nowym Mieście Elblągu. Wezwanie to należało do bardzo rzadkich w średniowieczu. Na terenie państwa krzyżackiego spotykamy je tylko w Elblągu. Obecność wezwania należy wiązać z popularnością kultu Mędrców ze Wschodu w środowisku miast hanzeatyckich. Przypomnijmy, że główne miejsce kultu w Europie Trzech Króli mieściło się w Kolonii¹⁹.

KOŚCIOŁY KLASZTORNE

Odrębną grupę obiektów sakralnych w miastach stanowiły kościoły klasztorne. Wspólnoty zakonne posiadały w ramach Kościoła, w tym i kościoła lokalnego rozległą autonomię. Na omawianym obszarze spotykamy cztery wspólnoty zakonne²⁰. Ich świątynie otrzymały następujące wezwania:

¹⁴ U. Arnold, *Elżbieta i Jerzy jako patroni parafii w państwie zakonu niemieckiego w Prusach. O samowiedzy zakonu niemieckiego*, w: *Zakon Krzyżacki z Ziemi Świętej nad Bałtyk*, Toruń 1996, s. 130–159.

¹⁵ W. Rozynkowski, *Patronat nad parafiami w średniowiecznej diecezji chełmińskiej*, RH, t. 49: 2001, z. 2, s. 110–143.

¹⁶ Zob.: J. S w a s t e k, *Przedtrydencki kult św. Jerzego Kapadockiego w diecezji krakowskiej w świetle wezwań kościołów*, RTK, t. 14: 1967, z. 4, s. 12–25.

¹⁷ Zob.: J. S w a s t e k, *Proweniencja i rozwój kultu św. Jerzego w Polsce w świetle wezwań kościołów w okresie przedtrydenckim*, Colloquium Salutis (Wrocławskie Studia Teologiczne), Wrocław 1969, s. 107–126.

¹⁸ W. R o z y n k o w s k i, *Kult św. Elżbiety w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Źródła duchowości Europy. Święta Elżbieta – świadectwo miłości miłosiernej*, red. M. Mróz, J. Perszon, K.Ż. Szytylc, Toruń 2008, s. 105–118; T e n ż e, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012, s. 118–120.

¹⁹ Zob.: J. K a l i s z u k, *Mędrcy ze Wschodu. Legenda i kult Trzech Króli w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2005, s. 143–144.

²⁰ Pominięto tu krótkotrwałą fundację brygidek w Elblągu.

- augustianie eremici: Patollen – Trójca Święta, Reszel – św. Jan Chrzciciel, Świętomiejsce – Najświętsza Maryja Panna,
- cysterki (benedyktynki): Chełmno – św. Jan Chrzciciel i św. Jan Ewangelista; Toruń – Duch Święty; Krzyż Święty i św. Jan Ewangelista; św. Jakub Apostoł (?)²¹; Królewiec – Najświętsza Maryja Panna,
- dominikanie: Chełmno – św. św. Piotr i Paweł, Toruń – św. Mikołaj, Elbląg – Najświętsza Maryja Panna,
- franciszkanie: Toruń – Najświętsza Maryja Panna, Chełmno – św. Jakub i św. Mikołaj, Braniewo – Najświętsza Maryja Panna (?), Welawa – Najświętsza Maryja Panna (?), Barczewo – św. Andrzej (?)²².

Jak widać spotykamy tu najbardziej popularnych świętych w Kościele doby średniowiecza. Wydaje się, że w każdej wspólnotce widoczna jest duża intensywność patronatu maryjnego, którą należy wiązać nie tyle ze specyfiką danego miejsca ile z duchowością poszczególnych zakonów – maryjność to cecha wielu zakonów. Spróbujmy zjawisko to odnieść szerzej do poszczególnych wspólnot zakonnych, które spotykamy na badanym obszarze.

W środowisku augustianów eremitów znaczna liczba kościołów klasztornych nosiła wezwanie maryjne. W XVIII wieku na 23 kościoły w Polsce aż 10 jako patronkę otrzymało Najświętszą Maryję Pannę²³. Na terenie państwa zakonnego wezwanie maryjne nosiła jeszcze świątynia klasztorna w Chojnicach na Pomorzu Gdańskim²⁴.

Aż w dwóch fundacjach cysterek (benedyktynek)²⁵ widzimy odniesienie do Matki Bożej. Brakuje go w placówce toruńskiej, przypomnijmy jednak, że dwa z wymienionych tam obiektów sakralnych zakonnicę otrzymały, tak więc nie miały wpływu na wybór wezwania. Dodajmy, że maryjność to szczególna cecha całego zakonu cysterskiego. Przypomnijmy, że w myśl statutów każdy kościół cysterski miał być pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny²⁶.

Matka Boża była główną patronką zakonu kaznodziejskiego i zajmowała zawsze poczesne miejsce w liturgii dominikańskiej²⁷. W połowie XVIII wieku pośród 175 ko-

²¹ Zakon posiadał domy zakonne w różnych miejscach. Brakuje jednoznacznego rozstrzygnięcia czy przy świątyni parafialnej w Nowym Mieście Torunia już w średniowieczu znajdował się dom zakonny cysterek.

²² W. R o z y n k o w s k i, *Omnes Sancti*, s. 126–128.

²³ Zob.: Z. K r a t o c h w i l, *Augustianie w Chojnicach (1356–1819)*, *RGd*, t. 49: 1989, z. 1, s. 43.

²⁴ Tamże.

²⁵ W przypadku fundacji cysterek z terenu państwa zakonu krzyżackiego używamy często dwóch nazw tzn. cysterki – benedyktynki. Związane to było z niejednoznaczną średniowieczną terminologią oraz podobieństwem reguł obydwu zakonów, żyjących według wskazań św. Benedykta.

²⁶ O wezwaniach kościołów cysterek w Polsce w średniowieczu oraz o szczególnych związkach z Maryją zob.: W. R o z y n k o w s k i, *Patrocinia kościołów cysterek w średniowiecznej Polsce – wokół duchowości zakonu*, w: *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. A.M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek, Poznań 2004, s. 124–126.

²⁷ S. Z i n k i e w i c z, *Przedmiot kultu Matki Boskiej w rękopiśmiennym brewiarzu dominikańskim z Elbląga* (Muzeum Elbląskie Rkp nr 132 z XIII–XV w.), *SW*, t. 19: 1982, s. 185–213; A. D a m a t o, *La Devozione a Maria nell'ordine domenicano*, Bologna 1984, s. 13–31; B. K o c h a n i e w i c z, *Zaśnięcie i Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny w pismach dominikanów XIII wieku*, Roma 2004.

ściołów dominikańskich wezwania maryjne stanowiły prawie trzecią część wszystkich patronatów²⁸.

Franciszkanie przejęli bardzo szybko wszystkie święta liturgiczne ku czci Maryi²⁹. Owocem wyjątkowego przywiązania środowiska franciszkańskiego do Matki Bożej była znaczna liczba ich kościołów klasztornych, którym nadano wezwanie maryjne. Posłużmy się tutaj opracowanym zestawieniem dla okresu późniejszego. Około 1772 roku w prowincjach: polskiej, litewskiej i śląskiej blisko połowa kościołów franciszkańskich jako patronkę lub współpatronkę posiadało Najświętszą Maryję Pannę³⁰.

KATEDRY

Cztery miasta pruskie stały się stolicami biskupstw, w konsekwencji wzniesione w nich obiekty sakralne otrzymały miano katedr. Kościołom tym nadano następujące wezwania:

- Chełmża: Trójca Święta,
- Kwidzyn: Najświętsza Maryja Panna i św. Jan Ewangelista,
- Królewiec: pierwotnie św. Wojciech; później św. Wojciech i św. Elżbieta,
- Frombork: pierwotnie św. Andrzej (w Braniewie), a następnie Najświętsza Maryja Panna³¹.

Wpływ na wybór wezwania katedry chełmżyńskiej mógł mieć pierwszy biskup chełmiński – dominikanin Heidenryk. Dzięki zachowanym źródłom możemy dostrzec zainteresowania teologiczne biskupa chełmińskiego dogmatem o Trójcy Świętej³². Obecność wezwania mogła mieć także związek z toczącymi się w tym czasie w Europie dyskusjami na temat dogmatu o Trójcy Świętej³³.

Zauważmy, że tytuł Trójcy Świętej niezwykle rzadko pojawiał się w średnio-wiecznych patrociniach w całej Europie. Bardzo skromna była także obecność tego wezwania na terenie państwa zakonnego. Wynikało to z oczywistego przekonania, że

²⁸ G. Karolewicz, *Wezwania kościołów dominikańskich w XVII–XVIII wieku*, Sprawozdania TN KUL, Lublin 1972, s. 106.

²⁹ O maryjności zakonu zob.: K. Kantak, *Franciszkanie Polscy*, t. I, 1237–1517, Kraków 1937, s. 219; J. Pikułk, *Śpiewy alleluja o Najświętszej Maryi Pannie w polskich gradualach przedtrydenckich*, Warszawa 1984, s. 59–64; A. Gemelli, *Franciszkanizm*, Warszawa 1988, s. 74–81; S. C. Napierkowski, *Mariologia franciszkańska*, Niepokalanów 2004, s. 529.

³⁰ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 506–510.

³¹ W. Rozynkowski, *Omnis Sancti*, s. 83–84.

³² T. Kaeppli, *Heidenricus, Bischof von Kulm († 1263). Verfasser eines Traktatus „De amore S. Trinitatis”*, Archivum Fratrum Praedicatorum, t. 30: 1960, s. 196–205; K. Gorski, *Najdawniejszy pomnik duchowości dominikańskiej w Polsce*, W Drodze, t. 3: 1975, z. 10, s. 98–108; M. Mróz, *Filozofia miłości trójjedynego Boga. Bp Heidenryk i jego średniowieczny traktat „De amore S. Trinitatis”*, w: *Dysputa o Bogu*, „Pełne są niebios a i ziemia chwały Twojej”, red. M. Mróz, Toruń 1998, s. 79–92.

³³ Zob. np. *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 2 (869–1312), oprac. A. Baran, H. Pietras, Kraków 2002, s. 221 i n.

wszystkie kościoły oddawane były na chwałę Boga, czyli Trójcy Świętej. Tak więc niejako domyślnie wszystkie obiekty sakralne nosiły Jej imię³⁴.

Postać Matki Bożej w Kwidzynie występuje w wyjątkowej roli, nie tylko jako patronki kościoła katedralnego, ale jako patronki całego miasta. Do niej odwołano się przecież w nazwie miejscowości³⁵. Obok Maryi spotykamy postać św. Jana Ewangelisty, który, dodajmy, w źródłach często jest wymieniany samodzielnie jako patron katedry. W związku z tym to jemu zapewne należy przyznać palmę pierwszeństwa w opiece nad „matką kościołów pomezzańskich”. Św. Jan Ewangelista wpisywał się bardzo dobrze w klimat misyjny, który spotykamy na omawianym terenie. Był przecież autorem jednej z wersji Ewangelii, skierowanej do świata pogańskiego.

Geneza patronatu św. Wojciecha nad katedrą w Królewcu jest dobrze rozpoznana. Wykorzystano tu bowiem tradycję prawdopodobnej męczeńskiej śmierci św. Wojciecha na terenie diecezji sambijskiej. Chociaż do dzisiaj jest to zagadnienie dyskusyjne, to jednak od XIV wieku także na Sambii szuka się miejsca męczeństwa św. Wojciecha³⁶.

Pojawienie się w Królewcu współpatronki w osobie św. Elżbiety należy wiązać z obecnością i znaczeniem dla procesu chrystianizacyjnego Prus zakonu krzyżackiego. Św. Elżbieta to przecież bardzo bliska święta tej wspólnoty zakonnej³⁷. Trzeba przede wszystkim przypomnieć, że święta związana była z zakonem poprzez osobę jej opiekuna landgraфа Konrada z Marburga, który już po jej śmierci w 1234 roku wstąpił w szeregi zakonu krzyżackiego. To dzięki Konradowi szpital św. Franciszka w Marburgu, czyli miejsce, w którym posługiwała przyszła święta, został oddany pod opiekę zakonu krzyżackiego. Nie bez znaczenia w promocji kultu św. Elżbiety w środowisku zakonnym był oczywiście fakt, że w 1239 roku przywołany Konrad z Marburga osiągnął we wspólnocie krzyżackiej godność wielkiego mistrza. Św. Elżbieta, do pewnego stopnia, była także bliska zakonowi poprzez fakt wpisania się w jego charyzmat,

³⁴ Zob. na temat tego wezwania: A. W i t k o w s k a, *Titulus ecclesiae ecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 61; A. A n g e n e n d t, *Patrocinium Salvatoris*, s. 21–37. O historii święta Trójcy Świętej zob.: P. B r o w e, *Zur Geschichte des Dreifaltigkeitsfestes*, Archiv für Liturgiewissenschaft, Bd. 1: 1950, s. 65–81.

³⁵ W. R o z y n k o w s k i, *Omnes Sancti*, s. 234.

³⁶ Zagadnienie miejsca męczeńskiej śmierci św. Wojciecha posiada bardzo obszerną literaturę, zob.: M. B i s k u p, *W sprawie średniowiecznych pielgrzymów polskich do miejsca zgonu św. Wojciecha na Sambii*, w: *Kościół – Kultura – Społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, Warszawa 2000, s. 18; J. P o w i e r s k i, *Źródłoznawcze i merytoryczne aspekty sporu o miejsce śmierci św. Wojciecha*, w: *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha*, Elbląg 1999, s. 149–164; J. O k u l i c z - K o z a r y n, *Różne aspekty koncepcji pomezńskiej misji pruskiej św. Wojciecha*, w: *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha*, Elbląg 1999, s. 135–142; G. L a b u d a, *Miejsce pamięci św. Wojciecha w Tenkittach*, w: *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha*, Elbląg 1999, s. 143–147; T e n ż e, *Święty Wojciech. Biskup – męczennik, patron Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 2004, s. 192–197.

³⁷ Kult św. Elżbiety w zakonie krzyżackim został podjęty przede wszystkim w pracy zbiorowej: *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche. Festschrift zur 700jährigen Wiederkehr der Weihe der Elisabethkirche*, Marburg 1983, hrsg. von U. Arnold, H. Liebing, Marburg 1983, ss. 421 (*Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 18). Poza tym trzeba wymienić bardzo cenny artykuł Bernharda Demela, *Die heilige Elisabeth von Thuringen. Patronin des Deutschen Ordens*, Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien, Bd. 12: 1993, s. 74–96; U. A r n o l d, *Elżbieta i Jerzy*, s. 134.

czyli działalność opiekuńczą i szpitalną. Oczywiście nie należy zapominać, że w tym przypadku mamy do czynienia z różnymi formami zaangażowania na rzecz ubogich. Na terenie swojego państwa w Prusach zakon wypełniał je przede wszystkim poprzez funkcję patrona nad obiektami szpitalnymi.

W diecezji warmińskiej pierwotny plan erygowania katedry z połowy XIII wieku dotyczył miejscowości Braniewo. Konkretnie działania w tym kierunku podjął biskup warmiński Anzelm (1250–1278). Katedra braniewska jako patrona otrzymała św. Andrzeja Apostoła. Została ona jednak zniszczona podczas powstania pruskiego w 1261 roku. Kolejny biskup Henryk Fleming (1278–1300) postanowił przenieść stolicę do Fromborka i tam zaczęto wznosić nową katedrę. Zmiana miejsca poszła w parze ze zmianą patrona katedry, orędowniczką świątyni katedralnej obrano Maryję, dodajmy także patronkę całego miasta³⁸.

KOŚCIOŁY I KAPLICE SZPITALNE

Kolejną grupę obiektów sakralnych w mieście stanowiły kościoły i kaplice służące działalności opiekuńczej i szpitalnej. W średniowieczu trudno było sobie wyobrazić istnienie szpitala (przytułku) bez integralnej obecności w nim kościoła czy kaplicy³⁹. Tak więc niejako w definicję średniowiecznego szpitala wpisani zostali także jego święci patronowie. O tym, że odgrywali oni ważną rolę świadczy fakt, że potoczne nazwy tych obiektów tworzono z reguły od ich patronów. Dlatego też średniowieczne źródła wymieniają szpitale „św. Jerzego” czy „Ducha Świętego”⁴⁰.

W granicach państwa zakonnego w Prusach oraz w ziemi chełmińskiej szpitalom i przytułkom patronowali głównie św. Jerzy – 40 i Duch Święty – 27. Pośród innych patronów spotykamy: św. Andrzeja – 1, św. Annę – 1, św. Antoniego – 1, św. Elżbietę – 5, św. Jana – 1, św. Leonarda – 1, św. Marcina – 1, św. Marię Magdalenę – 2 oraz św. św. Piotra i Pawła – 1⁴¹.

Szpitalne, którym patronował św. Jerzy spotykamy często w średniowiecznej Europie. Najczęściej miały one charakter zamknięty, gdyż przeznaczone były dla chorych na choroby zakaźne, np. trąd, stąd nazywano je leprozoriami. Popularność tego patrona na badanym terenie należy wiązać także z jego częstą obecnością jako świętego orędownika leprozoriów na obszarze hanzeatyckim. Dla przykładu dwa najstarsze leprozoria, które założono w Hamburgu i Lubece nosiły wezwanie św. Jerzego. Praktycznie tylko jego patronat nad tymi miejscami spotykamy także w regionie Szlezwika-Holsztyna, Meklemburgii, Brandenburgii i Pomorza⁴². Nie bez znaczenia przy wyborze tego

³⁸ B. Chorościan, *Maryjne miasto Frombork*, Folia Fromborensia, R. 2: 1999, nr 2, s. 128; E. Kurowski, *Dzieje Fromborka. Historia miasta do 1998 roku*, Frombork 2000, s. 35.

³⁹ O średniowiecznych szpitalach zob.: E. Wiśniewski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 350–356.

⁴⁰ Zob. odwołania źródłowe w: W. Rozyński, *Omnes Sancti*, s. 146–151.

⁴¹ Tamże.

⁴² „Zob.: M. Horanin, *Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, *KMW*, nr 2:2005, s. 134–135.

wezwania mógł być fakt bliskości tego najbardziej popularnego w średniowieczu patrona rycerstwa z zakonami rycerskimi. Dodajmy, że krzyżacy sprawowali nad tymi szpitalami prawo patronatu⁴³.

Aby uwypuklić intensywny związek tego wezwania z państwem zakonnym, a szczerzej z miastami hanzeatyckimi, odwołajmy się do badań przeprowadzonych nad wezwaniami kościołów szpitalnych w średniowieczu na terenie diecezji krakowskiej. Na tym rozległym obszarze wśród 67 znanych tytułów kościołów szpitalnych w ogóle nie spotykamy św. Jerzego⁴⁴.

Drugiej grupie szpitali – przytułków patronował Duch Święty. W Europie przytułki o tym wezwaniu były jednymi z najpopularniejszych. Rozwój instytucji, którym patronowała jedna z osób Trójcy Świętej związany był przede wszystkim z kanonikami regularnymi św. Augustyna de Saxia, zwanymi powszechnie duchakami, którzy zajmowali się działalnością opiekuńczą. Zakładane przez nich w całej Europie szpitale nosiły wezwanie Ducha Świętego⁴⁵.

Obecność szpitali pod patronatem Ducha Świętego na terenie państwa zakonnego to zapewne pokłosie bezpośrednich związków krzyżaków z kanonikami. Właśnie na tym zakonie wzorowali się krzyżacy, układając własny zbiór praw, podobnie było z liturgią⁴⁶. Najważniejsze było jednak to, że obydwie wspólnoty zakonne łączyła posługa nad chorymi.

Jak już zaznaczono patronat Ducha Świętego nad kościołami i kaplicami szpitalnymi nie był charakterystyczny tylko dla omawianego obszaru, ale dla całej Europy. Odwołajmy się także w tym miejscu do przywołanej już wcześniej diecezji krakowskiej. Tym razem na 67 znanych średniowiecznych patrociniów szpitalnych aż 26 nosiło wezwanie Ducha Świętego⁴⁷.

Po 1235 roku, czyli po kanonizacji św. Elżbiety, w całej Europie zaczęły się pojawiać szpitale pod jej patronatem. Była to naturalna konsekwencja życia świętej. Przytułki były miejscami, w których księżna z Turynii nie tylko posługiwała, ale wręcz żyła. Szpitale oddane pośrednictwu tejże świętej powstawały także w granicach państwa zakonnego, nie było to jednak znaczące zjawisko. Najbardziej znaczący kompleks szpitalny poświęcony św. Elżbiecie wzniesiono w Gdańsku⁴⁸.

⁴³ Zob.: R. Czaja, *Rozwój szpitali miejskich w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppe, Warszawa 1998, s. 135–144.

⁴⁴ Zob.: M. Sporna, *Wezwania kościołów i kaplic szpitalnych w diecezji krakowskiej do 1539 r.*, *Nasza Przeszłość*, t. 98: 2002, s. 549–564.

⁴⁵ Zob.: K. Antosiewicz, *Duchacy*, w: *EK*, t. 4, Lublin 1995, koi. 299–301.

⁴⁶ K. Górski, *Studia i materiały z dziejów duchowości*, Warszawa 1980, s. 194.

⁴⁷ M. Sporna, *Wezwania kościołów*, s. 562.

⁴⁸ P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, s. 477–480.

KOŚCIOŁY FILIALNE

Ze źródeł wyłania się jeszcze około 30 obiektów sakralnych, które możemy ogólnie zdefiniować jako kościoły lub samodzielne kaplice o charakterze filialnym. Zależność tych miejsc wynika oczywiście z odniesienia do kościołów parafialnych. Zauważmy, że były to najczęściej kościoły i kaplice usytuowane na przedmieściach.

W tym przypadku widać wyraźnie dominującą obecność wezwania św. Wawrzyńca, spotykamy je siedem razy⁴⁹. Wydaje się, że tego świętego męczennika można określić mianem patrona kościołów na przedmieściach, przy których umieszczano dodatkowe cmentarze dla rozrastających się miejskich wspólnot parafialnych⁵⁰.

Tyle samo razy jako patronkę kościołów filialnych spotykamy Najświętszą Maryję Pannę. W tym przypadku jednak tylko w połowie lokalizacja obiektów sakralnych dotyczy przedmieść. Przypomnijmy, że Maryja była przede wszystkim patronką głównych kościołów w granicach murów miejskich. Cechą charakterystyczną jej kultu może być jednak to, że już w średniowieczu spotykamy go w bramach murów obronnych – w tych miejscach umieszczano wizerunki Maryjne. Tak było na pewno w przypadku Malborka oraz być może Chełmna i Torunia⁵¹.

Podsumowując, najbardziej popularni święci patronowie miejskich obiektów sakralnych w Prusach i w ziemi chełmińskiej to: św. Jerzy, św. Mikołaj, Najświętsza Maryja Panna, św. Janowie, św. Katarzyna, św. Wawrzyniec, św. Maria Magdalena oraz św. Jakub. Mamy tu więc do czynienia przede wszystkim z wezwaniami hagiograficznymi oraz Maryjnymi. Z wezwań trynitarnych na podkreślenie zasługuje obecność Ducha Świętego w wezwaniach kościołów szpitalnych. Wszystkie wymienione tu wezwania należały do grona najbardziej popularnych w całym Kościele doby średniowiecza.

Jak widać niebiańskich patronów obiektów sakralnych często czerpano z Pisma św. Kolejną grupę tworzyli święci z pierwszych wieków chrześcijaństwa. Pochodzili oni przede wszystkim z grona tzw. świętych męczenników. Na czoło wysuwa się tu szczególnie postać św. Jerzego. Z końca starożytności trzeba wymienić postać św. Mikołaja. Najskromniejszą grupę stanowili święci z okresu średniowiecza. W pojedynczych przypadkach spotykamy tylko postacie: św. Wojciecha oraz św. Elżbiety z Turynii.

⁴⁹ W. R o z y n k o w s k i, *Omnes Sancti*, s. 142–144.

⁵⁰ Szerszą charakterystykę kultu św. Wawrzyńca na terenie państwa zakonnego zob.: W. R o z y n k o w s k i, *Mons Sancti Laurentii – wokół kultu św. Wawrzyńca*; W. C h u d z i a k, *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine i na Pomorzu Nadwiślańskim*, Toruń 2003, s. 189–198.

⁵¹ W. R o z y n k o w s k i, *Omnes Sancti*, s. 197, 203.

**SAINTS AS PATRONS OF THE SACRAL OBJECTS IN THE CITIES
IN THE STATE OF THE TEUTONIC ORDER****SUMMARY**

The author discusses the medieval practice in the State of the Teutonic Order of placing sacral objects, especially parish and monastic churches, cathedrals and hospital chapels, under patronage of selected saints. Though there was nothing exceptional about it in the Christian Europe, the choice of saints, dependent on their particular traits and popularity, is interesting. Among the most popular ones were, of course, the Holy Virgin Mary, venerated especially by the Cistercians and Dominicans, St George, St John the Evangelist and St Nicholas – the latter being the patron of merchants and sailors. It may be safely said that local cults correlated to a large degree with the presence or absence of particular religious orders in the area, with their preferences as to the patronage of certain saints over others. One of the most widely known saints in Europe was undoubtedly St James, especially along the popular pilgrimage route from Prussia to Santiago de Compostella. St Adalbert of Prague also deserves special mention, especially for his mission and martyrdom in Prussia.

**HEILIGE ALS SCHUTZPATRONEN DER SAKRALEN OBJEKTE
IM DEUTSCHORDENS LAND IN PREUßEN- AM BEISPIEL DER STÄDTE****ZUSAMMENFASSUNG**

Der Autor analysiert die mittelalterliche Praxis, den sakralen Orten im Deutschordensstaat die Schirmherrschaft der Heiligen zu gewähren. Die repräsentativsten Objekte sind: Pfarrkirchen, Klosterkirchen, Dome, Krankenhauskirchen und -kapellen. In der christlichen Kultur Europas war das eine gängige Praxis. Interessant scheint aber der Auswahlkatalog von Heiligen zu sein, was seine Begründung im Kult und in der Anerkennung von besonderen Merkmalen der Patronen findet. Die beliebtesten Schutzheiligen waren der Hl. Georg, Johannes der Täufer, Johannes der Evangelist und der Hl. Nicolaus – Schutzpatron der Kaufleute und Seefahrer. Man begab sich oft in den Schutz der seligen Jungfrau Maria, was mit dem Kult der Maria im Zisterzienser- und Dominikanerorden verbunden war. Es lässt sich feststellen, dass sich die Schirmherrschaft mit der Anwesenheit von verschiedenen Orden ausdifferenzierte. Bekannt waren auch der Kult des Hl. Jakobus und die Pilgerwege von Preußen nach Santiago de Compostella. Besonders bemerkenswert ist die Schirmherrschaft des Hl. Adalbert wegen seiner preußischen Mission und des erlittenen Märtyrertodes.